

CIRKUSZI AKROBATIKA

Alaputatási és szakmódszertani periodika

I. A KUTATÁSI TERÜLET KÖRÜLHATÁROLÁSA

A Történeti Etimológiai Szótár szerint a cirkusz kifejezés (mint szórakoztató üzem; 'Zirkus') először 1850-ben fordult elő. Az elnevezés a századforduló tájékán válhatott általánossá. A vizsgált korszak első felében a "lovarda", "műlovarda", "hippodrom" kifejezések fordultak elő gyakrabban, a második felében már a cirkusz valamely változata. A váltás a budapesti magistratuson azon az 1907-es iraton mutatkozik meg látványosan, melyen a "lovarda" kifejezést mindenütt áthúzták, és az áthúzás fölé került a "cirkusz" szó.¹

A Pallas Nagy Lexikona cirkusz címszó alatt a következőket közli: "A *modern C.* arra a célra emelt színházszerű épület, hogy abban a lovagló, lóidomító, gimnasztikus mutatványokkal szórakoztassák a közönséget. A C. nélkülözhetetlen alakja a clown, a bohóc, aki kiszámíthatatlan bolondságaival gondoskodik a szünetek élvezetes kitöltéséről. A C-okban ma már egész színpadi előadásokat rendeznek, külön erre a célra írt némajátékokkal és nagy ballet-karokkal. Idomított vadállatok is gyakori vendégei a C-nak. 200-300 lóból álló istálló, 100-200 főnyi személyzet tartozik egy C-vállalathoz, amely általában nem szokott egy helyen állomásozni, hanem gyakran változtatja működésének színhelyét; nagy C. természetesen csak nagy városokban fordulhat meg, mert másutt nem tudná fedezni óriási kiadásait. Külföldön sokféle állandó C.-épületek vannak; Magyarországon ilyen még nem építettek, első kísérlet ebben az irányban Budapesten az állatkerti vasszerkezetű C., amelyet azonban hasonlítani sem lehet a párisi nagy C.-hoz. A *modern C.* megalapítója Renz." A Révai Nagy lexikona meghatározásában gyakorlatilag semmi eltérést nem mutat, csak megemlíti Reinhardt cirkuszi kísérleteit, és felsorol néhány európai nagycirkuszt.

A lexikonok csak a nagyvárosi, stabil helyen játszó, a mai méreteket igencsak meghaladó cirkuszok jellegzetességeit vették figyelembe. A kört ehhez képest természetesen szélesíteni kell. A századfordulón domináló klasszikus (1) *lovascirkusz* mellett legalább két másik típust is figyelembe kell venni. (2) Az egyik a *menaszéria* vagy *Zoo-cirkusz*, melynek legnagyobbjai a századfordulón itt Közép-Európában a Koczka és a Kludsky cirkusz voltak. Ezekben az utazó állatkertekben a vadállatszámok domináltak, de akrobatikus produkciók, bohócok is szerepeltek a műsoron. Ismeretterjesztő funkciójukat hangsúlyozzák az olyan hirdetések, melyekben a tanárok és a tanuló ifjúság figyelmét kívánják felkelteni. A műsor rendszerint az állatok és életmódjuk, viselkedésük bemutatásával kezdődött, záradékul pedig az állatok etetése jelentette a fő látványosságot.² Igen gyakori reklámfogásuk volt amatőröknek beengedése a vadállatok közé: "borotválás az oroszlánkertetben" és "kalabriaszparti a vadállatok közt" volt a leggyakoribb ilyen jelenet.

(3) A *varieté-cirkusz* is külön típust képvisel, bár műsora nem tért el határozottan a lovascirkusztétől; a számok aránya azonban jellegzetes: a legritkább esetben szerződtek vadállatszámot, mindenfajta idomítás háttérbe szorult, az ügyességi számok domináltak. A sok tánc-, ének és zeneszám mellett még külön is szerepet kapott a balettkar. Hangsúlyozottan reklámozták a cirkusz eleganciáját, sok High-Life előadást hirdettek. A legnagyobbak e típusban a Killiany, a Claire Laforte, a Martini és a Wollnerék cirkuszai voltak.

A fenti (1,2,3) elkülönítést leginkább műsортípus szerinti felosztásnak tekinthetjük. Adódnak természetesen emellett egyéb felosztási lehetőségek is: pl. a nagyság szerinti csoportosítás. Eszerint is legalább három típust lehet megkülönböztetni: a./ kiskomédiának nevezném a cirkusznak alig tekinthető határeseteket; b./ a cirkuszok zömét a családi jellegű kisüzem tette ki a műsортípus szerinti valamennyi kategóriában; c./ a nagycirkuszok kapitalisztikus vállalatként üzemeltek. Az egyes kategóriákon belül

jelentős nagyságrendi eltérések voltak, a az utólagos csoportosítás feltételezi a kivételeket is.

Határesetek, rokon területek

A szórakoztatás és vendéglátás területei a legkülönbözőbb funkcionális, üzleti, családi, személyi és egyéb szálakon kapcsolódhatnak egymáshoz. A szórakoztatók vándorló életformája és a közönség igényeinek változatossága meglehetősen rugalmasságot követel mind az életvitelt, mind az üzleti tevékenységet illetően. Egy-egy cirkusztulajdonos élete során változtatja tevékenységét, gyakran tart a cirkusz mellett egyéb üzletet is. Ez így volt a két világháború közt, és a századfordulón is. Az *Internationale Artisten Revue* állandó rovatából, mely az üzletek útirányát, ill. tartózkodási helyét adja meg, a következő vegyes üzleteket gyűjtöttem ki:

(A felsorolás az előfordulás gyakorisága szerint, azon belül pedig abc sorrendben adja meg a cégeket, zárójelben az első előfordulás dátumát. Az egyszerűség kedvéért a menaszériákat és cirkusz-varietéket is itt sorolom fel.)

Walder és Sümeghi cirkuszigazgatók és Varázsszínház (1913.VI.20.)

XXXXXX

-Péter Iszpász Körhinta és látványosság (1913.VI.20.)

-Otto Moldován Circus és lövölde (1909.VI.20.)

-Özv.Szemes Béláné és Köczög János Circus-Varieté és körhinta (1913.06.20.)

-Johanna Waczlawik Múaréna és Körhinta (1907.VI.20.)

XXXXXX

-Anton Koczka menaszéria (1903.I.20.) több elnevezéssel

-Jarovow Kocka állatkert-cirkusz (1913.I.20.)

-Wenzel Kocka menaszéria-cirkusz (1911.I.10.)

-Kludsky Menaszéria-cirkusz (1911.VII.10.)

xxxxx

Alexandrine Circus-Varieté (1907.VI.20.)

Ankners Circus-Varieté (1914.I.20.)

Debreczeni Lajos Circus-Arena-Varieté (1908.VI.20.)

C. Delfini, a Modern Circus-Varieté igazgatója (1912.VI.20.)

Flora Grand Circus Variete Americain ig.M.Fischl (1906.I.1.)

Gaál Gábor első székely Circus és Varieté (1914.I.20.)

M. Junker Circus Variete (1905.VI.20.)

Khermayer család Varieté-csoportja (1906.I.20.)

Killiany Circus-Varieté (1904.VI.20.)

Claire Laforte Circus-Varieté (1903.VI.20.)

Lefkovits-Martini Circus-Varieté (19110.I.10.)

Waberzsinecz Gustav Circus-Variete (1911.I.10.)

Waberzsinecz Károlyné Circus-Vaiete American (1908.VI.20.)

Wollner Circus-Variete (1901.X.10.)

xxxxx

Adolf Antalek Circus és Kinematograph (1914.VI.20.)
Alois Donnert Circus és Kinematograf (1908.I.20.)
Anton Dubsy Circus American és Kinematograf (1913.VI.20)
Dworzák, H. Circus és Kinematograph (1906.V.1.)
J. Gärtner, Circus Varieté és Kinematograf de l'Orient (1911.III.20.)
Anton Jurnyik Circus és Kinematograf (1911.II.1.)
Anton Kratejl jun. Grand Cirque Electro-Bioscop (1913.VI.20.)
Karl Krohn Circus és Kinematograf (1911.X.10.)
J. Nováček Circus Fortuna és Kinematograf (1908.I.20.)
J. Schneller Kinematogr. és Circus (1913.VI.20.)
K. Schneller Circus és Kinematogr. (1913.I.20.)
Eduard Thaler Circus-Variete és Elektr. Színház (1905.VI.20.)
Wollner testvérek Electro-Bioskop (1906.IV.20.)
Josef Wertheim Circus és Kinematogr. (1913.I.20.)

Előfordult természetesen, hogy a cirkusz már jóval korábban is járta az országot, mint az itt közölt adat, hiszen azt az évszámot adtam itt meg, mely az együttes előfordulást jelzi.

Mutatványosok

Az első világháborúig általánosan elterjedt volt a cirkuszosokat mutatványos névvel illetni. Egy 1883. jan. 1-től 1885. dec. 31-ig terjedő időszakra a fővárosi rendőrség kimutatást készített³ az idegen mutatványosoktól szedett helyi díjakról és szegényalapi járulékokról. A felsorolt 167 legkülönbözőbb szórakoztató egység (viaszbáb, körhinta, léghajó, spiritisza, erőművész, állatsereglet stb.) közt megtalálható 1883-ból Sidoli Tivadar Lovarda előadása és Herzog Heinrich műlovardája. Mindkét név kimagasló helyet foglal el a nemzetközi cirkusztörténetben.⁴

A századfordulón is elterjedten használták a "mutatványos"-t, mint a cirkuszigazgató szinonimáját, akár a legnagyobbakra vonatkoztatva is, Wolffra, Beketowra, ill. az itt megforduló más világnagyságokra. A szabályrendeletek is a mutatványosok között sorolják fel a lovardákat, cirkuszosokat.

Mai fogalmaink szerint a mutatványosok a Vidámparkban találhatóak. Tudomásom szerint ennek a területnek sincs különösen nagy irodalma, számomra jól használhatónak tűnt egy angol szociográfia, továbbá Goffman társaslélektani elemzése a ringlispierlőről.⁵ A céllövölde, hajóhinta, erőgép stb. valamiféle sporttevékenység lehetőségét biztosítja.

A népi szórakozási formában a közönség aktivizálásának mértéke csökkent. Ma a vidámparkban jellegzetes tevékenység ülni valamilyen gépben vagy állni és gombokat, karokat nyomogatni, tekergetni. Ezzel szemben a századfordulón minél nagyobb izomerő-próbát jelentett valamely üzlet, annál gyakoribb volt az előfordulása. 1897-ben (márc. 31-ig) a főkapitányság a városligeti népligetben a következő mutatványos engedélyeket adta ki: bűvár (1), Paprika Jancsi (1), múzeum (1), körcsolnakázás (1), hegy- és völgy- ill. hullámvasút (1-1), hinta (2), körhinta, céllövölde, hajóhinta (3-3), erőgép (4).⁶ Ma a nagyvidámparkban sem erőgép, sem hajóhinta nem üzemel, céllövölde is csak egy.⁷

1902-re az üzletek száma 37-re emelkedett, gyakoribb lett az egy kézben lévő több egység, és megjelentek a csak szemlélődést szolgáló gépek: mozgófénykép, villanygép, beszélőgép.⁸

A mutatványosokat és cirkuszosokat nemcsak a működésük gyakori térbeli közelsége (vásár, sokadalom), az életfeltételek nagymértékű hasonlósága, hanem üzleti és családi kapcsolatok is összeköthetik. Ma is igen gyakori az, hogy kiöregedés vagy egészségi problémák miatt a manézstól megválni kényszerülő artista mutatványos üzletet, játékautomatát stb. vásárol. A Városmajorban felállított vagy az országban utazó kis vidámparkok tulajdonosai sokszor viselnek a cirkusztörténetből ismert neveket.

A századfordulón legjellegzetesebben a Barokaldi név kötötte össze a mutatványosok és cirkuszosok világát. A néparéna kapcsán részletesen esik majd szó a családról, itt csak a melléküzemágként működő tevékenységek egy-egy jellemzőjét említem meg. 1895-ben Barokaldi József 5 évre bérbe kért egy kb. 1700-1800 m² területet a IX. kerületben kialakítandó ún. "új népliget" területére néparéna, dalcsarnok, forgó hinta, kávéház emelése céljából. A kérvény egyébként inkább csak afféle udvariassági gesztus lehetett ("engedve a nagyérdemű fővárosi közönség részéről több oldalról hozzám intézett azon óhajnak..."⁹), miután a kérelmező még csak tervvázlatot sem nyújtott be, sőt a mérnöki hivatalnál tett nyilatkozatából kitűnt, hogy szándéka nem komoly; az engedélyt nem kapta meg. Barokaldi egyébként jól mérhette fel az új mulatóterület kilátásait (a néhány évvel később itt megnyílt Koller cirkusz még évekig alig volt képes eltartani magát). Számára az igazi üzlet a városligeti néparéna volt, melynek bővítésére 1896-ban a szomszédos I. sz. parcellát kérvényezte meg. Ide hajó körhintát szándékozott építtetni, hozzá még egy szilárd épületet, szoba, konyha, műhely v. raktár és pince helyiségből. A mérnöki hivatal véleménye szerint a körhinta csak ürügy lett volna arra, hogy a kérelmező a néparéna szomszédságában lakóházhoz jusson; a kérvényt elutasították.¹⁰ A bővítésre 1901-ben került sor, amikor az I. sz. parcellából 203m² kiterjedésű területet kapott Barokaldi bérbe 3 évre (100 ft ill. 200 K. bérért) egy öltöző építése céljából.¹¹

Nem találtam nyomát annak, hogy a családfő mutatványos üzletet tartott volna, de menyé, Barokaldi Györgyné, sz. Baor Róza üzletéről maradtak fent adatok. 1898-ban miután az V. Széchenyi térre nem kapott helyet, a X. kerületben magántelken állt fel és kapott engedélyt a rendőrségtől hajóhinták működtetésére.¹² Egy másik kérvényen is feltűnik ugyanez a név, és mivel a beadványt jellegzetesnek találom, részletesebben idézek Zeller Mátyás 1900. júl. 26-i, 231 kor 50 fill bér leengedéséért benyújtott kérvényéből: "miután az április és május hónapok olyan rosszak voltak, mindig eső és szél, nem kerestünk semmi, úgy hogy a társam Barokaldi Györgyné már nem bírta kitartani és június első napjában elment az üzlettel a Városmajortól és engemet ott hagyott, miután a hely most üres és én nem bírom annyit keresni...". A tanácsi határozat egyébként a megható rimánkodás ellenére hajthatatlan maradt (nyilván azt tapasztalták, hogy a június és július hónapok időjárása kirándulásra alkalmas volt), és valószínűleg fizetett

is Zeller Mátyás, miután a csomóban pereskedésnek nyoma nincs.¹³

Bár vizsgálódásaim más irányúak, jónéhány számomra érdekes adatra bukkantam; ilyen pl. az, hogy a Magyar Mutatványosok és Érdektársaik Országos Szövetsége vezetőségében gyakran előforduló név volt a Barokaldi¹⁴. A vizsgált korszaknak már a legelején megvolt Barokaldi József hírneve, hiszen különben nem bírta volna meg őt a tanács a 25 éves koronázási jubileum városmajori népünnepélye szórakoztató látványosságainak megrendezésével. A kilencféle mutatványos üzlet közt első helyen szerepelt a nagy Barokaldi-féle néparéna, vagyis cirkusz, a többi pedig: 1 panoptikum, 1 bűvészeti színház, 2 caroussel, 1 magneta, 1 erőgép, 1 lövölde, 1 Paprika Jancsi színház, 1 gyorsfényképészeti bódé. Belépti díjak fejében 5-10 Kr-t szedtek.¹⁵

A népünnepélyeken (millennium, tavaszünnep stb.) gyakran szerepeltettek artistákat is.¹⁶ A kötél-táncosok fellépésének többszáz éves hagyományai voltak, Blondin 1864-es vendégszereplése kétségtelenül a világszínvonalat képviselte.¹⁷ Az állatkerti előadásokra külön ki fogok térni, itt csak érdekességként említem meg az 1896. jún. 27-29-re tervezett kötél-táncos verseny hirdetését, mely 1000 M díjat írt ki.¹⁸ Szemléltetésül említem még azt a plakátot, mely szerint Blondin utódja, Kaposztrini Natalez, Magyarország leghíresebb, 65 éves kötél-táncosa 15 m magas és 40 m hosszú kötélen dolgozott.¹⁹

Kiállítások

Vásári mutatványos bódék filléres látványosságai közé tartoztak már a reformkorban is a különféle panorámák (városképek, égő városok, csatajelenetek stb.) és viaszalakok kiállítása.²⁰

A századfordulón e műfaj tovább élt, említésre érdemes Reiner mechanikai plasztikuma, Lifka múzeuma és panoptikuma, a Winter Vilmos féle panoptikum.²¹

Az egyik legnagyobb menaszéria a következő látnivalókat ígerte Mú-múzeum és panoptikuma hirdetésében:²²

- I. OSZTÁLY. Panoptika. Urak, hölgyek és gyermekek által is megtekinthető. – Láthatók a jelenkor uralkodói, fejedelmei, tábornokai és államférfiai, továbbá népfajok mind az 5 világrészről. – Banditák és mulattató jelenetek, emberi és állati csontvázak, cs. és kir. prágai és pathológiai műintézetből különös látnivaló: mechanikus mozgó csoportok, továbbá az alakzatok és mechanikai műremekei. Öfelsége Frigyes Vilmos császáron eszközölt műtét (gégemetszés) a jelenkor legnevezetesebb csoportozata. Új! Itt először! Pompás csoportozatok! Az Ezeregyéj című regényvilágból. A fekete nyakleves vagy a czivakodó inasok – nevetető csoportozat. Egy óriási Elefánt csontváza. II. Sándor orosz czár a halálos ágyon a Nihilisták dynamit merénylete után. Napoleon Lajos herceg meggyilkoltatása a zuluferek által Dél-Afrikában. E nagyszerű csoportozat még egyetlen múzeumban sem látható. Valeria Messalina római császárnő, feltüntetve az ő szépsége és kegyetlensége. Pályakoszorúzott műremek. *Miss Ella világhírű akrobata-nő, ki a közönség legnagyobb bámulatára homlokán egy éles karddal balancziroz.* Luigi Lucheni a királyné gyilkosa életnagyságú viasz alakban. Bresci Umberto olasz király gyilkosa. II. OSZTÁLY. Anatómia. Csak felnőttek által tekinthető meg. 18 éves kortól fölfelé (Embriológia és Foetus.) A gyermek fejlődése 8 napos kortól világrajöttéig, továbbá az összes szülési segedelmek, műtétek, a császárvágás műtete. A spanyol inquisitio. A 15. 16. században készült kinzó eszközök eredeti nagyságban. A haldokló zuáv sziklán fekvő haldokló állapotban. Pályakoszorúzott mű III. OSZTÁLY. Titkos Syphilis és bőrbetegségek, melyek az embernél előfordulnak. Mindezen tárgyak nemcsak látványosságok, hanem tanulmány szempontjából is ajánlhatók a megtekintésre,

mivel az ember belső szervezete feltűnő módon látható. Katalógus a pénztárnál 20 fillérért kapható. Látható reggel 8-tól este 9 óráig. Helyárak: Panoptikum 30 fillér. Anatómiai múzeum 40 fillér. Egy jegy a 3 osztályra 60 fillér. A 2-ik és 3-ik osztályt csak 18 éven felüliek nézhetik meg. Tisztelettel: Koczka Antal és Fiai."

A mozi

A mozi elődei szintén a vásárokon jelentek meg. Angliában pl. egy 1825-ös "kukucs-káló műsor"-t a mozi közvetlen előzményeként tartanak számon.²³ Érdekes, hogy a legkorábbi magyar cirkusznyomtatványok egyike is (1815: a korzikai csodalovak, egyensúlyozási és akrobatikus mutatványokat is hirdetnek ezen) valami hasonlót sejtet: "A műsor fénypontját a fantasztikus 'Levegőképek' (Luftbilder) és optikai szemfényvesztések alkotják. Ezekben egykor élt és ma élő híres emberek jelennek meg a levegőben, a megszólalásig híven, a nézőkhöz közelednek, azután ismét eltűnnek a semmiben. Hogy ezek az optikai 'varázslatok' még meglepőbbben hassanak a közönségre, a mutatványokat mesterséges mennydörgés és villámlás kíséri."²⁴ Itt említendő előzmény lehet még Lankás Mátyás társulata, amely 1881-ben "Gymnastika és ködfátyolképek"-et hirdetett.²⁵

A kinetoscop bemutatása után néhány évvel a világ szórakoztatóiparában már általánosan elterjedté vált az új találmány hasznosítása. Az *Internationale Artisten Revue*-ben 1896-ban jelent meg az első olyan hirdetés, melyben filmek és vetítógépek kölcsönzését ajánlották.²⁶ Olyan nagymértékű és gyorsütemű volt az új médium felfutása, hogy bő 10 évvel később külön rovat indult, "Der Kinematograph"²⁷, mely az első világháború kitöréséig folyamatosan mind nagyobb és nagyobb helyet töltött ki az újságban.

1907-ben a főváros közgyűlésén egy projektográf-színházzal kapcsolatos interpelláció alapján esett szó arról a szabályrendelet-tervezetről, mely "a mulatók, a dalsarnokok és egyéb látványos és mutatványos helyekre" vonatkozóan egységesen adná meg a tűzrendészeti, életbiztonsági és kulturális előírásokat.²⁸

A fejezet elején felsoroltam azokat a cégeket, melyeknél együtt fordult elő a cirkusz és mozi. Álljon itt még három példa a határterületeken mozgó életutakról: Thaler Ede előbb cirkuszigazgató, majd mozitulajdonos volt²⁹; Gustav Deutsch pedig amellet, hogy a Schmidt cirkusz üzletvezetőjeként tevékenykedett, egy filmszínésznőt is menedzselte.³⁰

Feltételezhető továbbá, hogy Beketow Mátyás az 1920-as évek elején mozi érdekeltséggel is rendelkezett.³¹

A sport

Siklóssy László nagy összefoglaló sporttörténeti munkájában az időrendnek megfelelően külön fejezetekben szól a cirkuszról. Meleg elismeréssel ír arról a fontos szerepről, melyet a cirkusz vállalt a sport szervezeti kereteinek kiépítése időszakában.

A békés együttélés erőviszonyait példázza az a levéltári jegyzőkönyv, mely szerint Beketow Mátyás cirkuszigazgató városligeti épületét 1910. március 5-6-7. napjára készséggel és díjtalanul átengedi a Budapesti Posta- és tisztviselők sport egyesületének az egyesület által az Európa-bajnokság amatőr birkózóversenye céljaira.³² Az első világháborúig a birkózás inkább a cirkuszporondon volt otthonos, a nagyobb versenyeket nagycirkuszok igazgatói hirdették meg. Néhány cirkusz nevében is szerepelt a "sport" kifejezés: Fekete Ede első Universal Sport Cirkusza; William & Fred Circus Sport; Sport Circus

Variete stb.³³ Emellett gyakorlatilag minden cirkusztípusban a legfőbb attrakciót jelentette a díjbirkózás. A vendégszereplés végére időzítették pl. a nemzetközi birkózóversenyt, mely természetesen ritka csemegének számított, s leginkább a nagyvárosokban fordulhatott elő. A társulatoknak azonban megvolt a saját atlétájuk, aki erőművészként dolgozott a műsorban, s a felhívások nyomán jelentkezett helybeli erős emberekkel birkózott meg az előadás végén.

Az IAR 1908-tól³⁴ külön rovatot indított a sporttevékenységek ismertetésére, mely rovat egészen a lap megszűntéig teljes rendszerességgel megjelent. Az újságban 1906-tól jelentek meg gyakran birkózók hirdetései,³⁵ eleinte inkább egyes birkózók hirdettek, a 10-es években viszont inkább birkózó csoportok ajánlkoztak, s a cirkuszigazgatók kereslete is csoportokra irányult. 1910-ben női birkózóversenyt is hirdettek.

Nem tekintem feladatommá a sporttörténeti vonatkozások feltárását, de legalább egyetlen nevet meg kell említeni: a Czája testvérek (József, János, Bertalan) a legnagyobb birkózó versenyeken szerepeltek, az első világháborút követően elnyerték a ligeti kis cirkusz bérletét, az 1930-as, 40-es években pedig Magyarország egyik legnagyobb utazócirkusza volt a Czája cirkusz.

A cirkuszi birkózások gyakran botrányos következményeikkel hívták fel magukra a figyelmet: 1893 októberében Nagy János cirkuszigazgatót leszúrták; Érsekújváron a helybeli jelentkező olyan súlyos belső sérüléseket szenvedett a birkózás során, hogy másnap meghalt; a cirkuszi birkózóversenyt követően a cseh–magyar ellentét községi verekedésben csúcspontot ért el.³⁶

A lósport a reformkortól kezdődően szoros kapcsolatban állt a cirkusszal. A nemes ifjak lovaglásoktatása inkább lovastornának számított, és cirkuszigazgatók és/vagy lovaszmesterek látták el a tréner szerepkörét.³⁷ A múlt század folyamán írt cirkuszi tudósítások a lovaglás iránti nagy érdeklődést és alapos szakismeretet tükröznek.³⁸ A lósporttal kialakított szoros kapcsolat a századfordulón is fennállt, nem véletlen pl., hogy a legnagyobb utazócirkuszok a Tattersall területét bérelték ki vendégjátékuk céljaira, ugyanitt tartotta és trenírozta lovait Beketow Mátyás, Barnum pedig lovas versenyeket is hirdetett itt.

A "lovarda" kifejezés bizonyos esetekben megnevezheti az intézmény működési körének megállapítását. A műsor leírása vagy a híryanag ad eligazítást arról, hogy cirkuszi előadásról van-e szó.³⁹ Előfordul a két szórakozási forma kombinációja is, az előbbire példa Salamonski Hippodromja, az utóbbira pedig Reymetter Árpádé.

Albert Salamonski az egyetemes cirkusztörténet legnagyobb alakjai közé tartozik. 1893-ban bérelte egyik társulatával Wulff cirkuszát, a VII. ker. Csömöry úton pedig Hippodromot nyitott: az épület állítólag olyannak készült, mint a párizsi, sőt még nagyobbak; különös figyelmet érdemel, hogy a manézszt 63 m átmérőjűnek tervezték (az általánosan elfogadott szabvány 13 m), az épületet és a műsort római hangulatúnak hirdették.⁴⁰

Egészen másfajta Hippodrom lehetett a Városligetben Reymetter Árpádé, melyről a szaklapban 1909-ben jelentek meg hirdetések. Artistaszézonja március 15-től november 1-ig tartott,⁴¹ az előadásokra 3-11 óráig került sor, de az üzlet reggeltől éjszakáig tartott nyitva. A 15 m átmérőjű manézsban lovaglási leckéket lehetett venni, hátslovakat bérelni. Az újság címképe ábrázolja is a lovardát: urak és úrhölgyek lovagolnak egy manézsban, a magas piszni (a porondot körülvevő dobogó) és a fal közt lehet álldogálni, büfé, zenekar (4 rézfűvós, 1 dob), kördrapéria, díszek, zászlók láthatók a képen, középen két nagy lámpa lóg.⁴²

A budapesti állatkert

A Városliget története külön tanulmányt érdemelne. Annak artisztikumáról egy művészeti folyóirat 1911-ben a következőket írta: "az olcsó malter ruhába öltöztetett városliget groteszkül igaz tükre a mi fővárosunknak.... olyan fontos és izgató problémánál, mint a városliget is, a szabadjára eresztett pallérfantázia aztán olyan dolgokat produkál, mint a mostani városliget... Mert talmi ott kint minden. A kő, a fa a vas is. És benne az emberek is."⁴³

Szépészeti szempontok alapján tehát az esztéták silánynak ítélték a ligetet, mint mulatóterület azonban feladatát remekül ellátta.

A liget legfontosabb intézménye 1966-tól az állatkert volt. Dr. Gyenes Rózsa kis összefoglalójából kiderül, hogy már 1868 előtt meghonosították itt a szórakoztató mutatványokat. A szerző szerint 1873-tól "ez a 30 év szégyenfolt a magyar kultúrtörténetben. Serák, mint látni fogjuk, mulatóhelyet, cirkuszi mutatványos bódét teremt a kultúrintézményből", vagyis az állatkertből.⁴⁴

1893-ban kocsikázó és lovaglólóhelyet készítettek, 1896-ban megnyílt Ósbudavára, valamint "tengeri ütközet" látványosságot mutattak be, 1897 egyik szenzációja a kalmük férfiak, nők és gyerekek egzotikus bemutatója volt. 1904-től a mutatványok (medve-, kecskeidomítók) kevésbé vonzották a közönséget, a Krausz és Bettelheim rövidárucég bikaviadalt rendezett. "1907 október 30-án a törvényhatósági bizottság határozatot hozott: az Állatkert területén levő mutatványos telepek bérjövendelmét az Állatkert kapja. Szóval, még nem számolták fel a mutatványokat. De hozzáértő, becsületes, haladó gondolkodású emberek kezébe került az Állatkert sorsa."⁴⁵

A pesti állatkerti-részvénytársulat már alapszabályaiban leszögezte, hogy az intézmény célja a természettudományok iránti érdek ébresztése és terjesztése, "valamint művészeti tanulmányokra alkalmat nyújtani, és egyszersmind vendéglő és koronként zene hozzájárulásával a közönségnek kellemes mulatóhelyet szerezni."⁴⁶ A cirkuszi jellegű mutatványok szerepeltetése a közönség szórakozási igényeinek természetes kielégítését jelentette.

1889-ben az állatkert nagyszámú közönséget vonzó, fő látványosságát Anastasini és Biasini csoportjának, "a levegő tornászainak" 80 lábnyi magasban kifeszített sodronyon bemutatott produkciója jelentette.⁴⁷ 1890 végén a szaklapban foglalkoztak az állatkerttel, eszerint Wildmann Rudolf, az állatkert főügynöke eddig is szenzációs produkciókat szerződttetett, mint Blondin, Leona Dare vagy Spelterini, s a későbbiekre vonatkozó tervei hasonlóan kielégítőek (pl. Weltruf menaszériája).⁴⁸

A főváros tanácsának közgyűlése több alkalommal foglalkozott Ós-Budavára mulatóhely megnyitásával, üzemeltetésével kapcsolatos ügyekkel,⁴⁹ s a millenáris évben kiemelten az egyéb látványosságokkal is. A z Állat- és növényhonosító, mint rendesen, a megfelelő előírások mellett (az építmények stb. a kiállítás befejeztével lebontandók; fát, cserjét kivágni tilos) kapta meg az engedélyt a nyári idény alatt tervezett mutatványokra. Ezek közül különösen kiemelt volt egy bizonyos "Ballon Captiv", "valamint az állatkert taván apró, villamos erő által hajtott miniatúr tengeri hajócskákkal történő tengeri csaták stb. bemutatása"⁵⁰

Egy másik állatkerti látványosság (1904-ben), mellyel a közgyűlés többször foglalkozott, a bikaviadal volt. Ez a vállalkozás, a nagy reklám (és megütközés) ellenére sem volt sikeres. Az idegenforgalom nem nyert vele, a pletykák szerint az állatokat narkotizálták, azért voltak olyan mélék, s így nem vonzották a közönséget. A várt botrány elmaradt, az ügy szép csendesen kimúlt.⁵¹

Talán a látványosságok is közrejátszottak abban, hogy az állatkert közönsége úgymond lezüllött. A kertet 1908-ban vasár- és ünnepnap délután "semmiféle figyelmeztetésre nem hallgató, a tulajdont egyáltalában nem tisztelő, teljesen fékevesztett közönség látogatja", az állatokat kínozták, az ültetvényeket rongálták, a közvagyonban kárt okoztak. Az egy egyenruhás rendőrőrszem és a városi szolgák nem voltak képesek fenntartani a rendet, ezért a város a rendőrfőkapitánytól (du. 1-től a 8 órai zárlatig) 5 egyenruhás rendőr kivezénylését kérte és kapta meg.⁵²

Az IAR címképeinek és hirdetéseinek ajánlattételre (offerálás) és szerződésajánlatra történő felhasználás csak az 1900-as évektől jött igazán divatba. Az állatkert titkára és háziügynöke, Árpád Reymetter is élt a lehetőséggel, az áprilistól szeptemberig terjedő szezonra szabadtéren bemutatható egzotikus népcsoportokat (Völkertruppen), vadállatidomításokat és nagy artistaszámokat (Schaunummern) keresett.⁵³

Az egzotikus csoportok bemutatásának divatja inkább a 70-es, 80-as évekre tehető, de még 1892-ben is hírül adták, hogy a "Kolibri-karaván" az állatkertben a rossz idő ellenére egy hónapig is képes volt vonzani a közönséget, az ünnepek alatt előfordult, hogy 3000 néző is megcsodálta az előadást.⁵⁴ A leghíresebb etnográfiai látványosságot Hagenbeck állatkerti bemutatkozása jelentette.⁵⁵

Előfordult, hogy az állatkertben utazó menaszéria mutatta be műsorát, mint pl. 1902-ben Kocka Antal és fiai, 1906-ban Jerovov Kocka.⁵⁶

Az állatkerti artistaműsorokat természetesen a vad- és vegyesállatszámok uralták. Általában olyan kiváló idomárokat szerzöttettek, akik a világ élvonalát képviselték, s legtöbbjük nevét az általános cirkusztörténet legelső között tartják számon: Tilly Bébe (12 oroszlán), Roberto (10 jegesmedve), Louise Mary (7 jeges-, 5 barnamedve), Las Corridas (bikák, kutyák), Roberto (5 jeges-, 2 barnamedve, 2 kutya), Richard Sawade (oroszlánok, tigrisek, jeges- és örvösmedvék, kutyák).⁵⁷

Az egyéb látványosságok közül címképre került -talpig páncélban- Josef Brunner, a dunai hős.⁵⁸ A korszak legtípikusabb nagy látványossága, a magasdrót szintén szerepelt az állatkert műsorai közt.⁵⁹

Itt kell még megjegyezni, hogy a budapesti nagycirkusz igazgatói nemegyszer ajándékozták meg az állatkertet ilyen-olyan állatokkal, és természetesen üzleti kapcsolat is lehetett az állatkert és cirkuszigazgatók, artisták közt. Reymetter pl. kiválóan idomítható tevéket ajánlott eladásra, Hagenbeck pedig az állatkert szállítói közt szerepelt.⁶⁰

A menaszéria

Már a reformkorban felbukkantak utazó menaszériák, kutya- és majomszínházak.⁶¹ Ez utóbbiak a vizsgált korszakban is megtalálhatók, de abból a tényből, hogy dátumok nyomtatásban nem szerepelnek a plakátokon, valamint azok olcsó kiállítása alapján és természetesen az alacsony helyárak miatt arra következtek, hogy szegényes kis társaságok lehettek ezek.⁶²

Társadalmi mobilitásra utal, hogy korábbi vagy későbbi nagyobb cirkuszi vállalkozók vagy artisták családi neve bukkan fel közöttük: Cremser igazgatásával Plesz és Csapó János Varieté és Kutya- és Majomszínház; Dubszky Antal Kutya és Majomcirkusa.⁶³ A legtöbb plakát Spinetto József Majomszínházáról, Precht Hermann kutya- és Majomszínházáról (toskánai nagyhercegi elismerést hirdetett 1900-ból) és Precht Majomszínházáról (Frigyes és Izabella főhercegi pár előtti 1902-es fellépést hirdetett) maradt fenn;

feltehetően ezek lehettek a legnagyobb ilyen jellegű üzletek.⁶⁴

A tényleges menaszériák fő látványosságai a vadállatok voltak, s a korszakban már a cirkuszi számok sorozatának előadása gyakorlatilag elengedhetetlennek tűnt.

Montenegro Ede 1886-ban A. Bach-hal egyszer már járt Pesten.⁶⁵ A főváros 1890. dec. 15-től engedélyezte neki 4 havi időtartamra az előlegesen lefizetendő 500 frt bérátalány ellenében, a megfelelő közegészségi, köztisztasági és tűzrendőri rendszabályok betartása mellett állatsereglete műsorának bemutatását.⁶⁶ Montenegro állatkertjének és műsorának leírását, sőt a tulajdonos életrajzát is közölte a Budapesti Universum.⁶⁷

Ez a deszkaépületben bemutatkozó menaszéria is leginkább cirkusznak volt tekinthető.

Varieté, orpheum

Mindkét szórakoztató intézmény szerződtetett műsoraiba néhány artistaszámot is. A mai gyakorlattal összevetve, meglepőnek tűnik, hogy nem csupán az ún. varietészámokat, hanem kimondottan cirkuszszámokat is szerződtettek a mulatók. Szemléltetésül az állatszámokat hozom fel példának: ma is igen gyakori a varietészínpadokon a galamb-, a kutyaszám vagy a vegyes kisállatszám (majmok, kutyák, macskák, galambok stb.).⁶⁸ Ezek természetesen a vizsgált korszakban is megtalálhatók voltak, a lovon bemutatott idomítás viszont már csak nagyobb helyiségben jelenhetett meg, de pl. a Leonidas-féle csoport is nagyon drága és helyigényes produkció lehetett; hirdetési fényképükön ui. több tucat kutya és az idomáron kívül még hat kiegészítő férfi látható.⁶⁹ Nem tekinthető varietészámnak Rudesino Roché 12 farkasával vagy Charles Prinze 4 medvéjével.⁷⁰

A leggyakrabban szereplő zsánerek természetesen a bűvész, zenebohóc, énekes-táncos, céllövő, akrobata, kerékpár stb. számok voltak.

Külön kell szólni a vidéki vándortársulatokról, melyek rendszerint szolid, családi műsort és természetesen világvárosi színvonalat hirdettek; szállodák nagytermében, kávéházakban stb. mutatkoztak be.⁷¹

Különálló terület, de itt kell megemlíteni a nyári szabadtéri látványosságokat. Nem tartozik szorosan a témámhoz, így csak illusztrációképpen közlök egy híradást: "nagy amerikai ünnepélyre készül 'Ős-Budavára' agilis igazgatósága, felbuzdulva azon az impozáns sikeren, melyet múlt hó 28-án a Szüvidei Gyermektelep javára rendezett ünnepélye ért el. A maga nemében páratlan ünnepély e hó 4-én, csütörtökön este lesz... érdekes betekintést fog nyújtani Amerikában élő hazánkfiak életébe és egy nagyjelentőségű történelmi esemény hű képét fogja nyújtani: Kossuth Lajos fogadtatását New York-ban 1851. december havában. Óriási költségbe és fáradságba kerül, hogy e nagyszabású látványosság élethűen kerüljön bemutatásra, de a vállalat nagy tapasztalatokban gazdag igazgatója semmitől sem riad vissza, csakhogy olyat nyújtson, a minőben Budapestnek még sohasem volt része..."⁷²

A színház

Elég csak a távoli országokra vagy a commedia dell'artéra utalni; a színháztörténet fejezeteiben gyakran feltűnnek nemcsak bohócszerű komikus figurák, hanem akrobatikus produkciók is. Az ilyen jellegű

színházi mutatványok felkutatása messze meghaladná dolgozatom kereteit.

A múlt század közepső felében igen gyakori volt, hogy varietétársulatok, artistaprodukciók színházakban tartottak előadást. A századfordulóra ez a gyakorlat minden bizonnyal megszűnt, a cirkuszépületnek színházi célokra történő felhasználása viszont előfordult egyrészt a cirkuszépület kikölcsozésével, másrészt végleges átalakítással, mely gyakorlat a színháztörténetből is ismert.²³

Ez utóbbi esetre lehet következtetni egy fővárosi levéltári iratesomó alapján.²⁴ Az iratok közt található terv szerint (melyen azonban nincs feltüntetve a bérlő neve vagy az iktatási szám) kétségtelen, hogy cirkuszépületről van szó, a korai színházcirkuszok elrendezésében: 9 m átmérőjű manézs körül 12 sorban futnak körben az ülések, hátul 7.68x4 m-es színpad, feljárattal a zsinórpádlásra, jobb oldalon a zenekar. Az épület egyéb helyiségei: 2 db szoba, egy női és egy férfi ruhatár (nyilván öltöző), egy 3.16x4.80 m-es istálló és egy kamra, a bejárat két oldalán pénztár. Hátul udvar, árnyékszék nincs jelölve. A mérnöki hivatal az építési engedélyt kiadni javasolta, ha a nézőteret mindkét oldalán 1.30 m széles közlekedővel két részre osztják; a közlekedő utak szélessége 1.30 m, a kijáróé 1.60m; a manege mellvéd fala legalább 0.6 m magas; az ülések 0.40 m szélesek, az ülések közti tér 0.60 m széles; a kéményeket az udvar felőli falba helyezik, az egész arénát körülvevő fakerítés 2.00 m-nél nem magasabb; az istállót csatornázzák; az istállóhoz, valamint az árnyékszékben szabályszerűen falazott és boltozott pöcegödröt építenek.²⁵ A mellékelt "kötségvetés egy a városligetben (:népliget:) építendő magyar 'Múaréna' részéről" szerint a tervezett teljes összeg (osztr.ért.frt.): 7893.96.²⁶

Az építési előkészületek 1892 őszén zajlottak, a bérleti szerződést Pollantz sz. Balázs Terézzel és Lázár Mihállyal decemberben kötötte meg a Tanács, "kizárólag magyar nyelvű előadásokkal műszínkör üzlet céljára".²⁷ Megelőzőleg az 1892-es nyári szezonban Pollantzné már bemutatta előadásait, mégpedig "testgyakorlati és ezzel összefüggő mutatványok"-at, a jelek szerint nem nagy sikerrel, mert szeptemberben kérte a 150 ft bérleti hátralék elengedését, "minthogy üzletet egyáltalában nem csináltam, hanem mindenemet elvesztettem" - írta. Ugyanezen az előadói íven azonban okt. 14-én a gazdasági hivatal igazolta, hogy az összeget befizették, sőt okt. 18-i kérvénye szerint a bérlő pénzestársat is talált Lázár Mihály személyében, s megindultak a fenti előkészületek, ill. köttetett meg a bérleti szerződés.²⁸

A múaréna (műszínkör-cirkusz) sorsa a továbbiakban igencsak viszontagságos volt. Lázár Mihály 1893. ápr. 27-én jelentette, hogy az épület elkészült, május 8-án kiadták a lakhatósági engedélyt, de a bérleti szerződést már máj. 12-én átruházták Szeletzky E. Lajos építészre (a költségvetés készítőjére), aki viszont többszöri felszólítás ellenére sem mutatta be a tűzkár elleni biztosítást, és a már folyamatban volt előadásokat minden előleges bejelentés nélkül beszüntette.²⁹

A múaréna története 1896 tavaszán zárult a gazdasági hivatal átiratával, mely szerint Lázár Mihályné az épületet színházzá alakítván, tűzkár elleni biztosítást kötött.³⁰

Külön kell megemlíteni Max Reinhardt kísérleteit, ill. a Beketow cirkusz épületében tartott Oedipus király előadásait.³¹

1 BFL 246587/1907

2 Pl.T. 1907 (Kocka)

3 BFL VIII. 877/1882

4 Speaight, Thetard...

5 D. Dallas /1971/, ill. Goffman 38.-52.o.

6 BFL 12574/1897 1261-VI

7 Tari Júliának, a Vidámpark igazgatójának személyes közlése 1988. febr. 23-án

8 BFL 85672/1901 IX-VI 144/86

9 BFL 30319/1895

10 BFL 38503/1896-VI.

11 BFL 13570/1900

12 BFL 22853/1898; 47503/1898

13 BFL 49324/1900; 7698-VI.

14 BFL 75357/1914; 49560/1911; Disyelnök Váysonzi Vilmos: IAR 1912.IV.1.

15 BFL 20054/1892 IX.

16 IAR 18960301, 1909.III.1., 1909.XII.10.

17 Ország Tükre 1864. aug. 1., Sürgöny 1864. aug. 6.

18 IAR 1896.VI.10.

19 SztT Karcag

20 Honművész 1833. aug. 18., 1833. nov. 14.

21 SztT Karcag, Makó, Nagyvárad stb.

22 SztT Gyula

23 McKechnie 175.o.

24 Zoltán 40.o.

25 SztT Szamosújvár

26 IAR 1896.VII.1.

27 IAR 1907.XI.1.

28 BFL kgy.sz. 417/1907

29 IAR 1910.II.1.

30 IAR 1913.V.1.

31 A cirkuszigazgató címe egy okiraton a következőképpen szerepel: Schöneberg Hauptstrasse 139. Passage Cinotheater. BFL 161327/1922

32 BFL 015321/1910. febr. 16.

33 SztT Besztercebánya, Kolozsvár, Mezőtúr stb.; IAR útirány 1911.VI.20., 1906.IV.20.

34 IAR 1908.V.1.

35 IAR 1906.IX.10.

36 IAR 1910.IV.10., 1893.X.20., 1903.IX.20, 1904.VII.01.

37 Siklóssy

38 Pl. Honművész 1835. júl. 16. p. 457; okt. 29. p. 696-697.

39 B. Alexander nemzeti lovardája 1900. aug. 13. SztT. Kecskemét; Alhambra T. elsőrangú lovardája 1908. márc. 27. 28. SztT. Csákova

40 IAR 18930810

41 IAR 19090210

42 IAR 19090610

43 A Ház 1911. 219-20. o.

44 Gyenes 25. o.

45 u.o.38-48. o.

46 BFL 75261/1865

47 Pesti Napló 1889. márc. 21-26.

48 Bper 1890.XII.10.

49 BFL kgy.sz. 1000, 1306, 1316/1896; 781, 953, 1017, 1133/1898; 499, 673, 965, 997/1899. stb.

50 BFL kgy.sz. 400/1896, 9407/1896

51 BFL kgy.sz. 614, 841, 1008/1904

52 BFL 103221/1908, ill. az államrendőrség 4310/1908 sz. alatti válasza BFL 2958/1905

53 IAR 1903.I.1.

54 1878-ban "szerződtette Hagenbeck nubiai bennszülöttekből álló csoportját" - Gyenes 28.o.; IAR 1892.VI.20.

55 IAR 1913.IV.20.

56 IAR 1902.IX.20.; 1906.IX.10.

57 IAR 1904.VII.10.,1905.IV.10., 1906.VII.10., 1905.VII.20., 1905.IV.20., 1905.VII.20., 1905.VIII.1.

58 IAR 1904.III.20.

59 Franz Binder IAR 1906.VIII.1.

60 IAR 1905.VI.20., 1909.VII.10.

61 Akené - Homnűvész 1833 540.o., 554.o.

62 A feltüntetett helyárák pénzneme és a külső megjelenés alapján nagy valószínűséggel ebbe a korszakba sorolhatók ezek a plakátok.

63 SztT Kalocsa, Gyulafehérvár, Pécska

64 SztT Deés, Győr, Kecskemét, Szombathely

65 Bper 1891.I.10.

66 BFL kgy.sz.1158/1890, 43534/1890

67 Bper 1891.I.10.

68 IAR 1903.III.20., 1908.I.20., 1905.I.1.

69 IAR 1903.III.1.

70 Bper 1891.VIII.5., 1890.IX.9.

71 SztT Fehértemplom, Késmárk, Keszthely, Léva, Orosháza, Szeged

72 Magyar Nemzet 1901. júl. 2.

73 A színház világtörténete 600. o.

74 BFL VI 342/1892

75 BFL 9292/1892

76 BFL VI 342/1892

77 BFL 51590, 4874/1892-VI

78 BFL VI 14213/1892, ld. még Barokaldi György kérvényét: "a lefolyt idény alatt 'Pollantz M. első m. műaréna' felirat alatt tartotta előadásait" - BFL 44321/1892, BFL 38296/1892

79 BFL 41640/1892, szám nélkül, a 9074/1893 sz. építési engedélyre hivatkozva, 17614/1893, 16523/1893, 30300/1893

80 BFL 544/1896, 5804/1894

81 IAR 1911.II.1-től több cikkben

megjelenik minden negyedévben